e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

भारतीय ज्ञान प्रणालीद्वारे औद्योगिकीकरणाचा ग्रामीण समुदायावर झालेल्या परिवर्तनाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन

संशोधन कर्ता: देवानंद एन. कांबळे
समाजशास्त्र विभाग: संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

प्रोफेसर डॉ. किशोर यु. राऊत
समाजशास्त्र विभाग: संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

सारांश (Abstract)

भारतीय ज्ञान प्रणाली (Indian Knowledge Systems - IKS) च्या सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक आधारावर घडणाऱ्या ग्रामीण औद्योगिकीकरणाचे, ग्रामीण समाजरचनेवर होणारे परिणाम समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यासते. औद्योगिकीकरण ही प्रक्रिया केवळ आर्थिक बदलाची नसून ती सामाजिक संबंध, सांस्कृतिक तंतोतंत, सत्ता रचना आणि वैयक्तिक ओळख यावर दूरगामी प्रभाव टाकणारी असते. पारंपारिक पश्चिमी औद्योगिक मॉडेलऐवजी भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये अंतर्भूत असलेल्या संकल्पना जसे की 'स्वदेशी', 'ग्राम स्वराज', 'धर्म' (सामाजिक कर्तव्य), 'पर्यावरणाशी सहअस्तित्व' आणि 'सहकार्य आधारित उत्पादन' यांच्या आधारे होणारे औद्योगिकीकरण ग्रामीण परिवर्तनाचे स्वरूप कसे बदलू शकते, यावर हा अभ्यास केंद्रित आहे. संशोधन दर्शविते की IKS-आधारित दृष्टिकोनामुळे केवळ आर्थिक विकासच नाही तर सामुदायिक सबलीकरण, सांस्कृतिक अखंडतेचे रक्षण आणि शाश्वतता याला चालना मिळते. तथापि, ही प्रक्रिया स्थापित सामाजिक विषमता, बदलत्या मूल्यप्रणाली आणि आधुनिकतेशी सुसंगतता राखण्याच्या आव्हानांशीही सामना करते. निष्कर्षतः, भारतीय ग्रामीण समुदायाचे परिवर्तन हे एकात्मिक दृष्टिकोनातून केले पाहिजे, जे आधुनिक तंत्रज्ञान आणि पारंपारिक ज्ञान यांच्या सुयोग्य समन्वयाने शाश्वत व मानवी मूल्यांना प्राधान्य देणारे असावे.

बीजशब्द (Keywords):

ग्रामीण औद्योगिकीकरण, सामाजिक रचना, सांस्कृतिक अखंडता, शाश्वत विकास, सामुदायिक सबलीकरण, पर्यावरणीय सुसंगतता.

विषयाचा परिचय (Introduction)

औद्योगिकीकरण ही आधुनिक जगाची एक निर्णायक शक्ती आहे, जिच्यामुळे राष्ट्रांची आर्थिक भूगोल पुनर्रचित झाली आहे. परंतु, भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात, औद्योगिकीकरणाचा प्रभाव केवळ शहरी केंद्रांपुरताच मर्यादित न राहता, तो दूरवर पसरलेल्या ग्रामीण भागांवरही झपाट्याने होत आहे. पारंपारिकपणे, औद्योगिकीकरणाचा अभ्यास पाश्चात्त्य सिद्धांतांच्या (उदा., मार्क्स, वेबर, दुर्खीम) आधारे केला जातो, जो वर्गसंघर्ष, तर्कशुद्धीकरण किंवा यांत्रिक एकरूपता यावर भर देतो. परंतु भारतीय संदर्भातील ग्रामीण औद्योगिकीकरणाची जटिल प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी या सिद्धांतांची मर्यादा आहे.

येथेच भारतीय ज्ञान प्रणाली ची संकल्पना महत्त्वाची ठरते. IKS ही केवळ 'जुनी पद्धत' नसून, ज्ञानाची एक सक्रिय, गतिमान आणि संदर्भसापेक्ष प्रणाली आहे, जी सहस्राब्दींपासूनच्या दार्शनिक, वैज्ञानिक, कलात्मक आणि सामाजिक सरावांतून घडली आहे. या प्रणालीत समग्रता, स्थानिकता, पुनर्निर्मिती आणि समुदायाच्या केंद्रस्थानी मानव या तत्त्वांचा समावेश आहे. गांधीजींचे 'ग्राम स्वराज' आणि 'अपरिग्रह' हे विचार, भारतीय उद्योगधंद्यांचे 'शिल्प' आणि 'कारीगरी' केंद्री तत्त्वज्ञान, आयुर्वेद आणि योगातील समतोलाची संकल्पना, आणि 'वसुधैव कुटुंबकम्' सारखी पर्यावरणीय जबाबदारीची भूमिका या सर्वांचा IKS मध्ये समावेश होतो.

म्हणूनच, जेव्हा औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया IKS च्या या तत्त्वांच्या आधारे रचली जाते, तेव्हा त्यामुळे ग्रामीण समाजरचनेवर होणारे परिणाम वेगळे आणि गुंतागुंतीचे असतात. हे शोधपत्र या परिणामांचे समाजशास्त्रीय मापन करण्याचा प्रयत्न करते. मुख्य शोध प्रश्न आहेत: IKS-आधारित औद्योगिकीकरणामुळे ग्रामीण सामाजिक स्तरिकरण, कुटुंब व्यवस्था, लिंगभूमिका आणि सामुदायिक एकात्मता यात कोणते बदल घडतात? शाश्वतता आणि आर्थिक वाढ यांच्यात IKS कसा समतोल साधू शकते? तसेच, आधुनिकीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या दबावाखाली ही प्रक्रिया कोणती आव्हाने निर्माण करते?

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

हा गुणात्मक संशोधन अभ्यास आहे, ज्यामध्ये वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे.

साहित्य अभ्यास (Literature Review): संशोधनाचा पाया म्हणून तीन प्रकारच्या स्रोतांचा व्यापक आढावा घेण्यात आला:

१. मराठी व भारतीय स्रोत: ग्रामीण समाजशास्त्र, अर्थव्यवस्था आणि भारतीय ज्ञान परंपरेसंबंधीची मराठी पुस्तके, नियतकालिके व संशोधन पत्रिका.

२. शासकीय व नियामक दस्तऐवज: भारत सरकारच्या ग्रामीण विकास, लघू उद्योग, अल्पसंख्याक खात्यांशी संबंधित धोरणे, अहवाल, गॅझेट अधिसूचना (उदा., MSME धोरणे, खादी आणि ग्रामोद्योग आयोगाचे अहवाल).

३. विद्वत्पूर्ण साहित्य: IKS, शाश्वत विकास आणि ग्रामीण समाजशास्त्र यावरील आंतरराष्ट्रीय जर्नल्समधील संशोधन लेख.

प्रकरण अभ्यास (Case Study Method): IKS-आधारित औद्योगिकीकरणाच्या परिणामांची सखोल माहिती मिळवण्यासाठी दोन प्रतिनिधिक प्रकरणांचा अभ्यास केला गेला:

महाराष्ट्रातील ग्रामीण औद्योगिकीकरण व सहकारी साखर कारखाने सहकार चळवळीमधून ग्रामीण सत्ता रचनेत झालेले बदल.

माहिती संकलन पद्धती (Data Collection Techniques): प्रकरण अभ्यासासाठी खालील पद्धतींचा अवलंब केला गेला:

अनुसूची व मुलाखती: ग्रामीण उद्योजक, कारागीर, स्त्रिया उद्योजक आणि तरुण

· लक्षित गट चर्चा (Focused Group Discussions - FGDs): विविध सामाजिक-आर्थिक वर्ग, जाती आणि लिंग समूहांसोबत

माहिती विश्लेषण (Data Analysis): गुणात्मक माहितीचे विषयवार (Thematic) विश्लेषण करण्यात आले, ज्यामध्ये IKS तत्त्वे, सामाजिक परिवर्तनाची निर्देशकं (लिंग भूमिका, वर्ग, सामुदायिकता) आणि आव्हाने या निकषांवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले. तुलनात्मक पद्धतीद्वारे विविध प्रकरणांची तुलना केली गेली.

३. चर्चा (Discussion)

संशोधनातील मुख्य निष्कर्षांचे IKS च्या संकल्पनांच्या आधारे विश्लेषण केले आहे.

IKS तत्त्वे आणि ग्रामीण औद्योगिक मॉडेल्स

स्वदेशी आणि आत्मनिर्भरता: खादी व हस्तशिल्प उद्योग 'स्वदेशी'च्या भावनेवर पुन्हा भर देत आहेत. यामुळे स्थानिक संसाधनांचा वापर वाढला, आयातीवरील अवलंबित्व कमी झाले आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेला बळ मिळाले. परिणामी, गावांतून होणारे पलायन कमी झाल्याचे निरीक्षणात आले. ग्राम स्वराज आणि सहकारिता: सहकारी साखर कारखाने हे 'ग्राम स्वराज' या कल्पनेचे जिवंत उदाहरण आहेत. यामुळे शेतकऱ्यांना एकत्रित व्यवस्थापनाची ताकद मिळाली. तथापि, या संस्थांमध्येही स्थानिक सत्ताधाऱ्यांचे (वर्चस्व) प्रादुर्भाव झालेले दिसते, ज्यामुळे IKS मधील समतावादी तत्त्वाला धक्का पोहोचतो.

धर्म (सामाजिक कर्तव्य) आणि व्यवसाय नीती: IKS मध्ये, उत्पादन हे केवळ नफ्यासाठी नसून समाजकल्याणासाठी असावे अशी कल्पना आहे. आयुर्वेदिक उद्योगांमध्ये, वनस्पतींची शाश्वत कापणी आणि ग्राहकांच्या आरोग्यावर भर हे या तत्त्वाचे प्रतीक आहे. यामुळे व्यवसाय आणि सामाजिक नैतिकता यांच्यात एक बंध निर्माण होतो.

पर्यावरणाशी सहअस्तित्व: IKS-आधारित उद्योग (उदा., प्राकृतिक रंग, जैविक खते, मातीची भांडी) पर्यावरणाशी अनुकूल आहेत. यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या संरक्षणात एकसूत्रता निर्माण झाली आहे, जी पारंपारिक पश्चिमी औद्योगिक मॉडेलमध्ये दुर्मिळ आहे.

सामाजिक परिवर्तनाचे परिमाण:

सामाजिक स्तरिकरण आणि सत्ता रचना: औद्योगिकीकरणामुळे नवीन आर्थिक संधी निर्माण झाल्या, पारंपारिक जातीय व्यवसायबद्धता ढिली पडली आहे. पण, नवीन औद्योगिक संधीवर प्रभुत्व असलेल्या नव्या 'उद्योजक वर्गाचा' उदय झाला आहे. सहकारी संस्थांमधील नेतृत्वही बहुतांशी स्थापित सामाजिक-आर्थिक वर्गाकडेच केंद्रित राहिले आहे. कुटुंब व्यवस्था आणि लिंग भूमिका: ग्रामीण उद्योगांमध्ये स्त्रियांचा सहभाग लक्षणीयरीत्या वाढला आहे (उदा., हस्तकला, खाद्य प्रक्रिया). यामुळे त्यांचे घरातील आर्थिक योगदान वाढले, निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढला आणि सामाजिक दर्जा सुधारला. तथापि, 'दुहेरी भार' (घरकाम + उद्योग) आणि पारंपारिक भूमिकांमध्ये बदल न होणे ही आव्हाने राहिली आहेत. सामुदायिकता आणि सामूहिक ओळख: IKS-आधारित उद्योगांमुळे सामूहिक काम आणि सामायिक जबाबदारीची भावना पुनर्जिवीत झाली आहे (उदा., सहकारी गट). हे सामाजिक भिंती ढासळवून सामुदायिक एकात्मता मजबूत करते. ग्रामीण हुनर आणि कला यांना बाजारपेठ मिळाल्याने स्थानिक अभिमान वाढला आहे.

शहरीकरण आणि सांस्कृतिक बदल: स्थानिकरित्या रोजगार निर्माण झाल्यामुळे शहरांकडे होणारे पलायन थांबले आहे. यामुळे ग्रामीण सांस्कृतिक तंतोतंत टिकवण्यास मदत झाली आहे. परंतु, बाजाराच्या मागणीनुसार हस्तकलेचे स्वरूप बदलताना दिसते, ज्यामुळे त्यांच्या 'प्रामाणिकते'वर प्रश्नचिन्ह निर्माण होऊ शकते. **आव्हाने आणि विरोधाभास:**

पारंपारिक ज्ञान आणि आधुनिक तंत्रज्ञान यातील तणाव: IKS ला जागतिक बाजारपेठेत टिकून राहण्यासाठी गुणवत्ता नियंत्रण, मोठे प्रमाणात उत्पादन आणि डिजिटल मार्केटिंगची गरज आहे. ही आधुनिक आवश्यकता आणि हस्तकलेची पारंपारिक पद्धत यांमध्ये सुसंगती साधणे हे एक मोठे आव्हान आहे.
बाजारपेठेचे दबाव आणि व्यावसायीकरण: बाजाराच्या मागणीमुळे उत्पादन वाढवणे गरजेचे असते, पण त्यामुळे काही वेळा कारागिरीची गुणवत्ता, पर्यावरणीय तत्त्वे किंवा कामगारांचे हित धोक्यात येऊ शकते. 'ज्ञान' ही फक्त उत्पन्नाची साधने बनते, तेव्हा त्याचे दार्शनिक आणि सामुदायिक महत्त्व ह्रास पावते. शासकीय धोरणांची भूमिका: IKS-आधारित उद्योगांना शासकीय धोरणे आणि अनुदान यांचा पाठिंबा असला तरी, ती धोरणे अनेकदा नोकरशाहीच्या अडचणी, अपुर्या अंमलबजावणीमुळे योग्य परिणाम देऊ शकत नाहीत.पिढ्यांतरीय फरक: तरुण पिढी स्थानिक हुनरापेक्षा शहरी, सेवा-आधारित नोकऱ्यांकडे आकर्षित होत आहे. IKS-उद्योगांना ही पिढी आकर्षित करणे आणि त्यांच्यात नाविन्य आणणे हे भविष्यातील मोठे प्रश्न आहेत.

४. निष्कर्ष (Conclusion)

भारतीय ज्ञान प्रणालीद्वारे घडवलेले ग्रामीण औद्योगिकीकरण ही केवळ आर्थिक प्रक्रिया नसून, एक सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तन प्रक्रिया आहे.

१. IKS च्या तत्त्वांवर आधारित औद्योगिकीकरणामुळे समग्र विकासाची संधी निर्माण होते, ज्यामध्ये आर्थिक वाढ, सामाजिक न्याय, सांस्कृतिक अखंडता आणि पर्यावरणीय शाश्वतता यांचा समावेश असतो.
२. ही प्रक्रिया ग्रामीण समाजरचनेत जटिल आणि काहीवेळा विरोधाभासी बदल घडवून आणते. एकीकडे सामुदायिकता, स्त्री सबलीकरण आणि स्थानिक ओळख मजबूत होते, तर दुसरीकडे नवीन सामाजिक विषमता, व्यावसायीकरणाचे दबाव आणि पारंपारिक मूल्ये धोक्यात येण्याचे आव्हान निर्माण होते.
३. शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी एक समतोलपूर्ण दृष्टिकोन आवश्यक आहे. यात भारतीय ज्ञान परंपरेतील जनकल्याणकारी, समुदायकेंद्री तत्त्वज्ञान आणि आधुनिक तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन कौशल्ये आणि बाजारपेठेचे ज्ञान यांचा योग्य सुसंवाद घडवून आणणे गरजेचे आहे.
४. शासकीय धोरणांनी IKS ला केवळ 'वारसा' म्हणून न पाहता, ती एक जिवंत, नाविन्यपूर्ण आणि भविष्यसूचक
प्रणाली म्हणून पुरस्कृत केले पाहिजे. शिक्षणपद्धतीत IKS चा समावेश, संशोधन आणि विकासासाठी प्रोत्साहन, आणि सहकारी उद्योगांचे सबलीकरण या दिशेने पावले उचलणे आवश्यक आहे.

शेवटी, भारतीय ज्ञान प्रणालीद्वारे ग्रामीण औद्योगिकीकरण ही एक पर्यायी आणि आशादायी मार्ग आहे, जो मानवी मूल्यांना प्राधान्य देऊन एक अधिक न्याय्य आणि शाश्वत ग्रामीण समाज उभारण्याची क्षमता राखून आहे. त्यासाठी सतत चिकित्सक दृष्टी, सामुदायिक सहभाग आणि तत्त्वज्ञान व व्यवहार यांच्यातील दरी पाडण्याचा सजग प्रयत्न अपेक्षित आहे.

५. संदर्भ सूची (References)

- भालेराव, स्मिता. (२०२०). खादी ग्रामोद्योग: ग्रामीण महिला सबलीकरणाचे साधन. समाजविज्ञान प्रबोधिनी, ४५(२), २३
- भारत सरकार, लघू उद्योग मंत्रालय. (२०२२). सूक्ष्म, लघू आणि मध्यम उद्योग (MSME) धोरण अहवाल २०२२. नवी दिल्ली: शासकीय मुद्रणालय.
- भारतीय ज्ञान प्रणाली विभाग, शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार. भारतीय ज्ञान प्रणाली. २५ ऑक्टोबर २०२३ रोजी पुनर्प्राप्त, https://iksindia.org
- देशपांडे, राजेंद्र. (२०१५). ग्रामीण समाजशास्त्र: स्वरूप आणि समस्या. पुणे: देशमुख आणि कंपनी.
- नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ रुरल डेव्हलपमेंट अँड पंचायती राज (NIRDPR). (2022). Rural Industrialisation
- फडके, वा. द. (२००८). भारतीय ज्ञानपरंपरा: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन. औरंगाबाद: साकेत प्रकाशन.
- खादी आणि ग्रामोद्योग आयोग. (२०२१). वार्षिक अहवाल २०२०-२१. नवी दिल्ली: KVIC.
- सरदार, ग. ह. (२०१२). महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ: सामाजिक-आर्थिक परिवर्तन. मुंबई: महाराष्ट्र
- महाराष्ट्र शासन, ग्रामविकास विभाग. (२०१९). महाराष्ट्र ग्रामीण औद्योगिकीकरण धोरण २०१९

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

(अधिसूचना क्र. RD-१२१९/प्र. क्र.१०९/१९). मुंबई.

- Kumar, S., & Patel, R. (2021). Indian Knowledge Systems and Sustainable Rural Livelihoods: A
  Case Study of Artisan Clusters. Journal of Social and Economic Development, 23(1), 156–175.
- https://doi.org/10.1007/s40847-020-00125-x
- Shinde, J. (2019). Gandhian Perspective on Rural Industrialisation and its Contemporary
  Relevance. Economic and Political Weekly, 54(15), 34–4
- Tripathi, A., & Singh, M. (2020). Decoding 'Swadeshi' in the Global Market: Challenges for Rural
- Craft-Based Industries. Journal of Rural Studies, 78, 305–314. https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.06.021
- in India: Trends and Issues. २५ ऑक्टोबर २०२३ रोजी पुनर्प्राप्त, https://nirdpr.org.in